

Францішак Багушэвіч у інтэр'еры стагоддзя

Да 170-годдзя з дня нараджэння
і 110-годдзя з дня смерці пісьменніка

Вячаслаў РАГОЙША,
доктар філалагічных
наук, прафесар

У 1884 годзе памёр класік новай беларускай літаратуры Вінцэнт Дунін-Марцінкевіч. Годам пазней упершыню з'явіліся ў друку публікацыі іншага нашага класіка – Францішка Багушэвіча (1840–1900), свядомае жыццё і творчасць якога прыпалі на другую палову XIX стагоддзя. За гэтае стагоддзе еўрапейскія, у тым ліку беларуская, літаратуры прайшлі шлях ад рамантызму да рэалізму, які ў савецкім літаратуразнаўстве атрымаў назву класічны, або крытычны, рэалізм, а ў заходнім – пазітывізм. Такі пераход, у прыватнасці, назіраўся ўжо ў творчасці В. Дуніна-Марцінкевіча. Але развіў і канчаткова замацаваў яго ў беларускай літаратуры менавіта Ф. Багушэвіч.

СУПРАЦЬ ПРЫГНЁТУ

Узнікненне рэалізму ў розных краінах было абумоўлена не толькі чыста эстэтычнымі, але і грамадска-палітычнымі абставінамі. У Расійскай імперыі ў 1861 годзе нарэшце адмянілі прыгоннае права. Аднак рэформа царскім урадам была праведзена, вядома ж, не на карысць сялян. Ні належных зямельных надзелаў, ні волі яны не атрымалі. Гэта вельмі добра паказаў Багушэвіч у сваіх вершах, у апавяданні «Тралялёначка». Засталося, як і раней: «адзін... у золаце з плеч да ног, а другому, каб прыкрыцца хоць анучай, – велькі труд» («Бог не роўна дзеле»). Сяляне масава ператвараліся ў наёмных рабочых, жыццё якіх было таксама нялёгкае. Што да волі, то нестала і яе. Замест ранейшых прыгнятальнікаў з'явілася пloidма новых. У вершы «Быў у чысцы» Багушэвіч вуснамі селяніна Мацея пералічвае і тых, ранейшых, і другіх, новых...

Да прыгнёту сацыяльнага далучаўся нацыянальны. Яшчэ за год да нараджэння Багушэвіча, у 1839 годзе была афіцыйна ліквідавана на Беларусі ўніяцкая царква, да якой традыцыйна належалі самыя бедныя слаі насельніцтва і якая выкарыстоўвала ў набажэнстве і беларускую мову. А ў 1840-м, у год нараджэння пісьменніка, «по высочайшему повелению» цара Мікалая I пад забарону трапілі ўжо самі словы «Беларусь» і «Літва», якімі дагэтуль называліся

беларускія землі (тэрыторыя этнічнай Літвы тады мела назву Жэмайція, або Жмудзь). Беларусь на доўгі час атрымала назву «Северо-Западный край». Беларуская мова не дапускалася да афіцыйнага ўжытку. Яна не прызнавалася, не лічылася самастойнай, а толькі гаворкай («наречием») рускай мовы. У ліпені 1863 года з'явіўся Валугейскі цыркуляр (П. Валугей – тагачасны міністр унутраных спраў Расіі), якім забаранялася выкарыстоўваць украінскую мову ў друку і ў навучальных установах, паколькі, як гаварылася ў дакуменце, «ніякай асобнай маларасійскай мовы не было, няма і быць не можа». Цыркуляр той пачаў аўтаматычна пашырацца і на беларускую мову. Аднак калі літаратары з расійскай часткі Украіны маглі публікавацца ў Аўстра-Венгрыі (напрыклад, у Львове), у склад якой у выніку падзелаў Рэчы Паспалітай трапілі заходнеўкраінскія землі, то беларускія пісьменнікі такіх магчымасцей зусім не мелі. Менавіта таму і Багушэвіч вымушаны быў друкаваць свае кнігі, ды і то пад псеўданімамі, далёка за межамі радзімы, на этнічна чужых тэрыторыях – у той жа Аўстра-Венгрыі (Кракаў), у Прусіі (Познань), і затым таямна перавозіць іх у Беларусь. Нават у пачатку XX стагоддзя трэба было падманваць царскую цензуру. У прыватнасці, каб выдаць у Пецярбургу зборнік Янкі Лучыны «Вязанка» (1903), давялося назваць гэтае выданне кнігай на... балгарскай мове. На ёй, у адрозненне ад беларускай, у Расіі друк не забараняўся...

Аднак беларусы не скарыліся ні сацыяльнаму, ні нацыянальнаму прыгнёту. У 1863 годзе ў Польшчы ўспыхнула нацыянальна-вызваленчае паўстанне. Яно перакінулася і на беларускія землі. Тут яго ўзначаліў таленавіты публіцыст, прадаўжальнік справы рускіх рэвалюцыйных дэмакратаў, юрыст па адукацыі Кастусь Каліноўскі (1838–1864). «Каго любіш? – Люблю Беларусь!» – такі быў пароль беларускіх паўстанцаў, у якім, бадай, упершыню так выразна пачала ўвасабляцца на практыцы беларуская нацыянальная ідэя. У самога ж Каліноўскага, апрача іншага, яна сцвердзілася ў стварэнні першай газеты на беларускай мове «Мужыцкая праўда» (зразумела, падпольнай; выйшла ўсяго 7 нумароў), ва ўласнай беларускамоўнай рэвалюцыйнай публіцыстыцы і паэзіі.

Паўстанне ў выніку пэўных аб'ектыўных і суб'ектыўных прычын не закончылася перамогай. Пасля задушэння яго царскім генералам М. Мураўёвым у Беларусі на некалькі дзесяцігоддзяў настала чорная паласа рэакцыі. Кастусь Каліноўскі быў павешаны ў Вільні. Тысячы ўдзельнікаў паўстання – найбольш адукаваная, з актыўнай грамадзянскай пазіцыяй, частка насельніцтва – былі расстраляны, асуджаны на катаргу, сасланы ў Сібір. Царскі ўрад распачаў планамернае выкараненне «польскага элементу» ў «Северо-Западном крае». У выніку гэтых захадаў паланізацыя беларускіх зямель у значнай ступені прыпынілася. Аднак на змену ёй прыйшла інтэнсіўная і адкрытая русіфікацыя. «Руская адукацыя мацнейшая за рускі штык» – гэтыя словы І. Карнілава, які пасля паўстання ўзначаліў Віленскую навучальную акруту (ёй падпарадкоўваліся ўсе навучальныя ўстановы на беларускай зямлі), сталі вызначаць напрамак адукацыі

Францішак Багушэвіч.
Фатаграфія
1889 года

тагачасных пачатковых царкоўнапрыходскіх школ і настаўніцкіх семінарыяў. Не толькі школы, а нават усе прызначаныя для народнага чытання кнігі, паводле таго ж Карнілава, павінны былі садзейнічаць «распространению православно-христианского учения и возбуждению в народе сознания, что он – русский» [1, с. 17]. Беларуская мова ў такіх школы, семінарыі і кнігі, вядома ж, і блізка не дапускалася.

І ўсё ж пачатае Каліноўскім не прапала дарэмна. Яно адгукнулася ў пашырэнні ў часе паўстання і пасля яго шматлікіх ананімных вершаваных і праязных гутарак – твораў, у якіх у форме няспешнага, доказнага дыялога асвятляліся сацыяльна-палітычныя (зямля і воля, адмена прыгоннага права, характар эксплуатацыі рабочага чалавека) і маральна-этычныя (праўда і крыўда, п'янства, распуста моладзі) праблемы («Вось цяпер які люд стаў», «Гутарка двух суседаў», «Гутарка Данілы са Спяпанам», «Дзядзька Антон», «Гутарка пана з селянінам» і інш.). У канцы ж стагоддзя ідэі Каліноўскага падхапілі беларускія народнікі, студэнты пецябургскіх вышэйшых навучальных устаноў, якія сталі выдаваць на гектографе падпольны часопіс «Гоман» (1884). Ніякія забароны, ніякія рэпрэсіі не маглі пазбавіць беларусаў роднай мовы – іх душы, не маглі таленавітых насельнікаў краю прымусіць замаўчаць, не тварыць на ёй. Многае значыла і маральная падтрымка вядомых рускіх рэвалюцыйных дэмакратаў. Так, у славутым часопісе «Современник» у 1860 годзе М. Дабралюбаў у артыкуле «Рысы для характарыстыкі рускага прастанароддзя» пісаў: «Адносна беларускага селяніна справа даўно вырашана: забіты канчаткова, так што нават пазбавіўся ўжывання чалавечых здольнасцей. Не ведаем, у якой ступені ілжывае гэта меркаванне, таму што не вывучалі спецыяльна беларускі край; але паверыць яму, зразумела, не можам. Цэлы край вось так узялі ды і забілі, – як бы не так! Гэта таксама, як італьянцаў забілі, расслабілі, пазбавілі любові да радзімы і да свабоды!.. Паглядзіце цяпер на іх... Ва ўсялякім разе, пытанне характарыстыкі беларусаў павінна хутка быць растлумачана працамі мясцовых пісьменнікаў. Паглядзім, што яшчэ скажуць самі беларусы...» [1, с. 12].

І беларусы неўзабаве сказалі. І сказалі найперш вуснамі Багушэвіча.

ПРА АЎТАРА

РАГОЙША Вячаслаў Пятровіч.

Нарадзіўся ў 1942 годзе ў в. Ракаў Валожынскага раёна Мінскай вобласці. У 1963 годзе скончыў філалагічны факультэт Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта. З 1967 года працуе ў БДУ, з 1994 – загадчык кафедры тэорыі літаратуры.

Доктар філалагічных навук (1993), прафесар.

Аўтар больш як 20 манаграфій, кніг па тэорыі і гісторыі беларускай літаратуры.

Сфера навуковых інтарэсаў: міжлітаратурныя ўзаемасувязі, вершазнаўства, перакладазнаўства, паэтыка літаратурнага твора.

ПАВАРОТЫ ЛЁСУ

Нарадзіўся Францішак Казіміравіч Багушэвіч 21 сакавіка 1840 года ў вёсцы Свіраны на Віленшчыне ў сям’і небагатага шляхціца каталіцкага веравызнання. Аднак сапраўдны «родны кут» пісьменніка – гэта вёска Кушляны цяперашняга Смаргонскага раёна, куды сям’я Багушэвічаў пераехала ў 1846 годзе. Тая хата, у якой Францішак правёў свае лепшыя дзіцячыя і юначыя гады, не захавалася. Але ў атчэўні стогодовых ліп і ясеняў стаіць дагэтуль другая хата, якую ў канцы 1890-х гадоў пабудаваў сам пісьменнік і дзе ён жыў і тварыў да сваёй смерці 28 красавіка 1900 года. У гэтым доме ў 1990 годзе распачаў сваю працу мемарыяльны музей Францішка Багушэвіча. У наваколлі Кушлян захаваліся валун, на якім аматары творчасці паэта пасля яго смерці зрабілі надпіс «Памяці Мацяя Бурачка»...

Пачатковую адукацыю Францішак атрымаў дома, з дапамогай «дарэктараў» (найманых настаўнікаў). Потым была Віленская гімназія, якую ў ліку чатырох лепшых вучняў ён скончыў якраз у год адмены прыгоннага права. У тым жа годзе паехаў у сталіцу Расійскай імперыі і стаў студэнтам Пецябуржскага ўніверсітэта, які, дарэчы, годам раней скончыў Кастусь Каліноўскі. Толькі Багушэвіч вучыўся на фізіка-матэматычным, а Каліноўскі – на юрыдычным факультэце.

1861 год для расійскай грамадскасці стаў знакавым не толькі ў сацыяльна-палітычным сэнсе. У сакавіку жыхары Пецябурга назаўсёды развіталіся са славутым украінскім Кабзаром – Тарасам Шаўчэнкам. А 17 лістапада ў Пецябургу памёр Дабралюбаў. Магчыма, у пахавальнай працэсіі, успамінаючы словы вялікага рускага крытыка пра беларусаў, ішоў і Багушэвіч... Дарэчы, у тыя дні ён развітаўся і з універсітэтам, адмовіўшыся прыняць новыя ўніверсітэцкія правілы, якія рэзка абмяжоўвалі свабоду студэнтаў.

Вярнуўшыся на радзіму, Багушэвіч едзе працаваць настаўнікам у Доцішкі (цяперашні Воранаўскі раён). У студзені 1863 года пачалося паўстанне пад кіраўніцтвам Каліноўскага, у якім дзейсны ўдзел прыняла ўся сям’я пісьменніка. Францішак

Францішак Багушэвіч у час вучобы ў Віленскай гімназіі

змагаўся з царскім войскам у мясцінах, дзе яго ніхто не ведаў, і гэта яго выратавала ад арышту. Цяжка паранены ў Аўгустоўскіх лясах, ён тайна лечыцца пад Беластокам, потым, каб пазбегнуць арышту, перабіраецца на Украіну. З дапамогай сваякоў і сяброў ён паступае ў 1865 годзе ў Нежынскі юрыдычны ліцэй. Пасля заканчэння працуе судовым следчым у розных гарадах Украіны і Расіі, ажно пакуль у 1874 годзе не пасяляецца ва ўкраінскім горадзе Канатоце. Тут ён ажаніўся з былой мінчанкай Габрыэляй Шклёнік, тут у яго нарадзіліся дачка Канстанцыя і сын Тамаш. І толькі праз дваццаць гадоў пасля паўстання, калі ў сувязі з каранавіруснай новага рускага цара Аляксандра III з’явіўся ўказ пра амністыю яго ўдзельнікаў, ён з сям’ёй вяртаецца на радзіму.

У пачатку 1884 года Багушэвіч ступіў на віленскі брук. Нейкіх паўтара дзясятка гадоў адвёў яму лёс на адносна спакойную юрыдычную дзейнасць і напружаную літаратурную творчасць. Прычым праца адваката была навідавоку, яна хоць і клопатная, але давала пэўны прыбытак, прыносіла часам і пахвалу, нават славу. Адвакат Багушэвіч бараніў у судзе ў асноўным «прыніжаных і абражаных» – найперш сялян, рабочых, дробных службоўцаў. Пісьменніцкая ж дзейнасць не толькі не прыносіла прыбытку, а наадварот, вымагала значных выдаткаў на друкаванне твораў за ўласны кошт. Больш таго – забірала ўвесь вольны ад асноўнай працы час, была звязана з рызыкай страціць пасаду і нават трапіць за краты. Сапраўды, турма чакала Багушэвіча, калі б уладатрымальнікі даведаліся, што ён піша творы на забароненай беларускай мове ды яшчэ друкуе іх за межамі Расіі!

Францішак Багушэвіч, вярнуўшыся з Украіны, якая дапамагла сфарміраваць яго нацыянальна-беларускую свядомасць, паказала прыклад творчасці на роднай мове, стаў, нягледзячы на ўсе неспрыяльныя абставіны, нават на адсутнасць сямейнай падтрымкі, актыўна працаваць на карысць беларускага народа, яго мовы, літаратуры, культуры. У Пецябургу выдаваўся ў той час польскамоўны часопіс «Край». І пісьменнік, пачынаючы з 1885 года, стаў рэгулярна пад рознымі псеўданімамі дасылаць у гэтае выданне допісы пра стан народнай гаспадаркі, адукацыі, культуры, судовую практыку і інш. У адным з допісаў, у прыватнасці, ён

звяртаў увагу судовых работнікаў на неабходнасць «ведаць усе абставіны побыту, звычаі і народную мову (чаго заўсёды не хапае)». На народнай (беларускай) мове Багушэвіч звычайна гаварыў з сялянамі як судовы адвакат. Ён збіраў матэрыялы для слоўніка жывой беларускай мовы. Гэту мову як асноўную ён абраў для сваёй літаратурнай творчасці.

Тое, што на працягу шэрага гадоў па-беларуску пісалася таемна, склала першую кнігу паэта «Дудка беларуская», якую ён пад псеўданімам Мацей Бурачок здолеў выдаць у Кракаве ў 1891 годзе [2]. Зноў азвалася беларускае друкаванае слова, якое маўчала ледзь не тры дзясяткі гадоў, лічачы з часу выхаду твораў Дуніна-Марцінкевіча і «Мужыцкай праўды» Каліноўскага. А ў наступным годзе ў тым жа Кракаве ананімна з'явілася ў свет і кніжачка «Тралялёначка» [3], дзе было змешчана аднайменнае апавяданне пісьменніка. Яшчэ праз два гады, ужо ў Познані, выйшаў з друку другі паэтычны зборнік Багушэвіча – «Смык беларускі» [4]. Праўда, псеўданім паэта абраў ужо іншы – Шымон Рэўка з-пад Барысава. У 1896 годзе «Дудка беларуская» была перавыдадзена [5]. Мяняючы псеўданімы, Ф. Багушэвіч хацеў стварыць ілюзію наяўнасці беларускага нацыянальнага літаратурнага руху, у якім быў бы не адзін стваральнік, а хаця б некалькі. Пра гэта, у прыватнасці, сведчаць радкі прадмовы да «Смыка беларускага»: «Граю трошкі на скрыпачцы, ну дык няхай і мая ксённяжачка завецца струмантам якім; вот я і назваў яе «Смык». Смык ёсць, а хтось скрыпку, можа, даробе, а там была «Дудка» – вот і мы зробім музыку...» [6, с. 65]. Гэтым імкненнем было выклікана і ўпамінанне ў той самай прадмове імя Дуніна-Марцінкевіча, і ўключэнне ў кніжку верша Юркі (псеўданім Фелікса Тапчэўскага) «Панскае ігрышча», і вершаваная палеміка з яго аўтарам («Адказ Юрцы на «Панскае ігрышча»). Што ж да жаданай «Скрыпкі», то сам Багушэвіч у канцы жыцця падрыхтаваў трэці зборнік вершаў, які так і назваў – «Скрыпачка беларуская». І ці не было ўжо магчымасцей і сродкаў пераправіць рукапіс кніжкі за мяжу і там – зноў жа пад псеўданімам – выдаць, ці залішне даверыўся ён афіцыйнай прапагандзе аб «дэмакратызацыі» Расіі, – пісьменнік гэты зборнік, а таксама рукапіс кніжкі «Беларускія рас-

Мемарыяльны музей Францішка Багушэвіча ў Кушлянах

казы Бурачка» здаў у мясцовую Віленскую губернскую друкарню. Як і трэба было чакаць, кнігі гэтыя царская цензура не прапусціла ў свет, убачыўшы «в такого рода сочинениях тенденцию, кроме «малорусской», создать еще «белорусскую» литературу и таким образом разбить и ослабить литературное и национальное единство, а вследствие этого и политическое могущество русского народа» (з заключэння віленскага цензора) [1, с. 105]. Рукапісы гэтых дзвюх кніжак страчаны, відаць, назаўсёды...

Кнігі Багушэвіча, што парушылі шматгадовае маўчанне беларускага нацыянальнага друку, сталі новым крокам не толькі ў беларускім прыгожым пісьменстве, але і ў станаўленні беларускай нацыянальнай ідэі, у духоўным адраджэнні беларускага народа. Яны выразна пацвердзілі думку

Дабралоубава, што беларускі селянін не «забіты канчаткова». Самахарактарыстыка селяніна-беларуса ў кнігах Багушэвіча адназначна сведчыла: у яго не вытраўлена пачуццё чалавечай годнасці, ён не прымае сацыяльны, нацыянальны і рэлігійны ўціск, крытычна ставіцца да многіх царскіх законаў, да чынавенства, панства, судовых інстанцый, імкнецца да праўды, справядлівасці, свабоды («Як праўды шукаюць», «У судзе», «Хрэсьбіны Мацюка», «У астросе», «Кепска будзе» і інш.)...

НОВАЕ РАЗУМЕННЕ

На першай старонцы «Дудкі беларускай», перад вершамі, Багушэвіч змясціў «Прадмову» [6, с. 16–17], якую распачаў шчырым і даверлівым зваротам да чытачоў: «Братцы мілыя, дзеці Зямлі-маткі маея!» Як нагадвае гэты зварот пачатак усіх сямі нумароў «Мужыцкай праўды» Каліноўскага («Дзецюкі!») або яго «Лісты з-пад шыбеніцы» («Браты мае, мужыкі родныя!»)! Ці не быў знаёмы Багушэвіч з творамі гэтага беларускага рэвалюцыянера і палымянага публіцыста? Зусім верагодна, бо ён жа ўдзельнічаў, як мы

ведаем, у паўстанні 1863 года і ваяваў з царскімі войскамі пад Беластокам – там, дзе, хутчэй за ўсё, і выдавалася «Мужыцкая праўда»...

На што звяртае ўвагу, што адстойвае ў сваёй «Прадмове» Багушэвіч? Ад імя кемлівага і дасціпнага селяніна Мацея Бурачка ён распачынае гутарку «аб нашай долі-нядолі, аб нашай бацькавай спрадвечнай мове». Як слушна сцвярджаецца ў «Прадмове», «пазнаюць людзей ці па гаворцы, ці па адзежы, хто якую носе; ото ж гаворка, язык і ёсць адзежа душы». Такім чынам, мова – адзенне душы. Якое глыбокае і разам з тым афарыстычнае выказванне! Мацей Бурачок з усёй палкасцю абараняе родную мову, «бо яна нам ад Бога даная, як і другім добрым людцам». Уталкоўвае сялянам, што называць яе трэба не «мужыцкай», а «беларускай» (гэтае слова нават вылучана ў «Прадмове»). Пры гэтым ён звяртаецца не толькі да псіхікі, эмоцый, але і да свядомасці, ведаў. Так, ён прыгадвае часы Вялікага княства Літоўскага, у якім беларуская мова была дзяржаўнай, сцвярджае, што чытаў «ці мала старых папераў па дзвесце, па трыста гадоў таму пісаных у нашай зямлі і пісаных вялікімі панамі, а нашай мовай чысцосенькай, як бы вот цяпер пісалася». Відавочна, ён меў на ўвазе Статут Вялікага княства Літоўскага, шматлікія дакументы, напісаныя ў XIV–XVI стагоддзях на старабеларускай мове, што ўвайшлі ў больш як трыццаць тамоў, выдадзеных у другой палове XIX стагоддзя спецыяльна створанай навуковай установай – Віленскай археографічнай камісіяй. Зразумела, простым сялянам гэтыя выданні былі недаступныя, але яны мусілі верыць (і верылі) свайму супляменніку. Як верылі і тады, калі ён прыводзіў прыклады духоўнага адраджэння іншых славянскіх народаў – балгараў, харватаў, чэхаў, украінцаў і «другіх пабрatымцаў нашых», якія ўжо мелі – у адрозненне ад беларусаў – «па-свойму пісанья і друкованья ксённячкі і газэты, і набожныя, і смешныя, і слёзныя, і гісторыікі, і баечкі».

Другая актуальная праблема, на якую звярнуў увагу пісьменнік, была назва той зямлі, на якой жылі беларусы. Кемлівы і дасведчаны Мацей Бурачок адпрэчвае, з аднаго боку, назву «Літва», з другога боку – «Северо-Западный край» у дачыненні да беларускай тэрыторыі, даводзіць, што трэба карыстацца адной назвай – «Бела-

русь». У той час гэта было надзвычай актуальна, бо літоўскія асветнікі-адраджэнцы актыўна пачалі замяняць назву «Жмудзь» на «Літву», і можна было падумаць, што цэнтральна- і заходнебеларускія землі, якія ў першай палове XIX стагоддзя нават афіцыйна іменаваліся «Літвой», адносяцца да этнічнай Літвы.

Нарэшце, адстойваючы неабходнасць існавання самой назвы Беларусь, аўтару «Прадмовы» патрэбна было акрэсліць і самі межы Беларусі. Паняцце «мова – народ» ён лагічна разгарнуў у трыяду «мова – народ – краіна» і адказаў на пытанне: «Гдзе ж цяпер Беларусь?» наступным чынам: «Там, братцы, гдзе наша мова жывець: яна ад Вільна да Мазыра, ад Вітэбска за малым не да Чарнігава, гдзе Гродна, Мінск, Магілёў,

Вільня і шмат мястэчкаў і вёсак...». Гэта акрэсленне Беларусі па сутнасці супала з вывадамі буйнога вучонага, заснавальніка беларусазнаўства акадэміка Я. Карскага, які прыблізна ў той самы час даследаваў розныя гаворкі беларускай мовы і складаў сваю вядомую «Карту беларускага племені».

Акрэсленнем межаў Беларусі і завяршаецца «Прадмова» да «Дудкі беларускай». У ёй Багушэвіч выяўляў новае, у параўнанні з ранейшымі беларускімі пісьменнікамі, разуменне нацыянальнай ідэі. Разам з тым пасяляў гэтае разуменне ў свядомасці самых шырокіх народных мас, найперш беларускіх сялян і дробнай шляхты, апалячанай і абруселай інтэлігенцыі, прадвызначаў найбольш перспектывныя шляхі нацыянальнага адраджэння. Побач з гэтым «Прадмова» (як і ўся творчасць Багушэвіча) даводзіла народам-суседзям: на гістарычную арэну выходзіць яшчэ адна краіна – Беларусь. Відавочна, не без уплыву Багушэвіча знакамітая польская пісьменніца Марыя Канапніцкая, якая прыязджала ў Гродна да Элізы Ажэшкі (дарэчы, добрай знаёмай Багушэвіча), выказалася так: «Тое, што ўзнікне на гэтай зямлі, будзе ні Польшча, ні Расія, а – Беларусь».

Услед за «Прадмовай» у «Дудцы беларускай» ішлі тэксты вершаваных твораў. Яны ўжо практычна, сваім гучаннем даво-

У кабінце пісьменніка ў мемарыяльным музеі ў Кушлянах

дзілі: ёсць беларуская мова, яна «такая ж людская і панская», як і іншыя. Менавіта на ёй можна найбольш адекватна перадаць думкі і пачуцці людзей, якія жывуць на зямлі, што завецца Беларуссю.

ВОБРАЗЫ ПРАЎДЫ І ВОЛІ

Зборнік «Дудка беларуская» адкрываўся вершам «Мая дудка». Па форме гэта – алегарычны маналог, звернуты, як і ў вядомай народнай песні («Ой ты, дудка мая, весялушка мая...»), да дудкі, што ў дадзеным выпадку ўвасабляе паэзію. Хацелася б, ой, як хацелася б іграць на ёй нешта вясялае, «каб усе ў кола, узяўшыся ў бокі, ды пайшлі у скокі... каб аж пыл курыўся». «Грай, васола грай, альбо долю дай!..» – загадвае паэт сваёй «дудцы», сваёй Музе. Але дзе тут весяліцца, калі, як ён кажа далей:

*Сорак гадоў б'юся,
Ніяк не звярнуся,
Ніяк не натраплю
Вадзіцы хоць каплю,
Ды такой вадзіцы,
Ды з такой крыніцы,
Што як хто нап'ецца,*

Дык вольным стаецца [6, с. 19].

І тады паэт вырашае: «Кіну ж дудку тую, а зраблю другую». Якую? «Ад жалю, ад смутку». Каб яна плакала «над народам доляй», каб іграла «слёзным тонам над народам сконам». І толькі тады, калі не стане няшчасных крываваых слёз, кажа паэт, – «тагды кончу гранне».

Перад намі, па сутнасці, творчае крэда пісьменніка-рэаліста. Для рэалізму характэрны зварот да асноўных праблем пэўнага часу, выяўленне сацыяльнай праўды жыцця. Разам з тым яму не супрацьпаказана і пэўная ўмоўнасць, што ўвасабляецца ў сімваліцы, алегарычнасці. У прыватнасці, вобраз дудкі беларускай сімвалізуе сабой мастацтва з яго асноўнай мэтай – служыць працоўнаму чалавеку, стваральніку ўсіх матэрыяльных даброт.

Гаворачы (і зусім слушна) пра ўмоўнасць і нават пэўную рамантычную стылістыку ў творчасці Багушэвіча, трэба ў той жа час памятаць пра тое асноўнае, што вызначае яго творчы метада – праўдападабенства ў паказе парэформеннай рэчаіснасці Беларусі. Увогуле, праўда – адзін з асноўных матываў усёй творчасці пісьменніка. «А праўду сказаў Бурачок у сваёй «Дудцы»...» – так

Помнік
Францішку
Багушэвічу
ў Сморгоні

пачынае пісьменнік прадмову да «Смыка беларускага». У самой жа «Дудцы...» разуменне праўды персаніфікуецца, набывае рысы жывой істоты. У гэтым сэнсе паказальныя нават самі назвы некаторых вершаў Багушэвіча, у прыватнасці «Як праўды шукаюць», «Праўда». Калісьці Тарас Шаўчэнка, з творчасцю якога Багушэвіч, несумненна, пазнаёміўся, жывучы на Украіне, у адным са сваіх вершаў у адчаі сцвярджаў: «*Няма праўды на зямлі ўсёй, // Ды няма й на небе!*» Багушэвіч не такі катэгарычны. Звяртаючыся да Бога, ён просіць, каб той паслаў «*праўду сваю тую // З неба на зямельку, слязьмі залітую*», як калісьці паслаў свайго Сына – Ісуса Хрыста. Але, ведаючы людскую жорсткасць (укрываўанне Хрыста), тое, што і за дзве тысячы гадоў людзі не падабрэлі і не паразумнелі, ён папярэджвае:

*Паšli ж цяпер Духа, да паšli без цела,
Каб уся зямелька адну праўду мела!*

[6, с. 30].

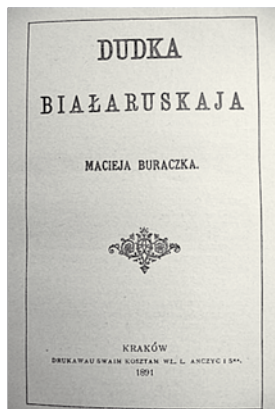
Праўда паэта была найперш у паказе сацыяльнай несправядлівасці ў канцы XIX стагоддзя, несправядлівасці, якую, бадай, ва ўсёй тагачаснай расійскай літаратуры найвыразней выявіў менавіта беларус Багушэвіч. І выявіў ледзь не ва ўсіх вершаваных відах і жанрах, нават у жанравых разнавіднасцях песні (цыкл «Песні»). Ён добра ведаў, што ў гэтай несправядлівасці найперш вінаваты не простыя людзі, якія не маюць ні матэрыяльнага дастатку, ні ўлады, а ўсе тыя, што «праўду пахавалі», «каменем накрылі, зямлю пааралі». І ў вершы «Афяра» паэт ад імя селяніна, просіць:

*Маліся ж, бабулька, да Бога,
Каб я панам ніколі не быў... [6, с. 77].*

У зборным вобразе пана паэт увасобіў увогуле ўсіх прадстаўнікоў улады, прыгнятальнікаў працоўнага чалавека. Як сялянскі адвакат (і не толькі ў прафесійным сэнсе, але і ў пераносным), Багушэвіч усюды і заўсёды быў на баку пакрыўджаных. Як паэт ён мог папракнуць нават самога Створцу, паколькі «Бог не роўна дзеле»: «*Аднаму дзесяткі-служкі / Зарабляюць сотні сот... / Другі ж сам, аж на дзесятка, / Працуючы, лье свой пот*»; «*Адзін мае хатаў многа, / А вялікіх – касцёл мой... / У другога ў сцяне дзюры, / Вецер ходзе, дым і снег; / Тут карова, свінні, куры...*»; «*Гэты хлеба і не знае, / Толькі мяса ды пірог... / А той хлеб жуе з мякінкай, / Хлёбча квас ды лебяду*» [6, с. 39].

Паэт мог іранічна пакпіць і з мужыка, з яго сацыяльнай слепаты: «Дурны мужык, як варона». Сапраўды: «Глядзі! горы паразрыты, / А чугункай свет абвіты: / Ёсць з мужыцкай цяжкай працы, / Усе едуць у палацы; / Ё мужыка ж няма білета! / Ці ж не дурань мужык гэта?» [6, с. 21]. Гэтую Багушэвічаву іронію ў пачатку XX стагоддзя падхапіў у сваім першым друкаваным вершы «Мужык» Янка Купала («Бо я мужык, дурны мужык»). Падхапіў, каб абудзіць мужыка, заклікаць яго да змагання за лепшую долю і волю. Ф. Багушэвіч, шчыра спачуваючы мужыку, пакуль што мог адно напалохаць паноў мукамі на тым свеце – як у вершы-сненні «Быў у чысцы». У апакаліптычнай карціне, навеянай, несумненна, «Боскай камедыяй» італьянца Дантэ, беларускі паэт паказвае мукі «багатых паноў»: «Там паны і муруюць й аруць, / Вымятаюць і свінні насуць, / А смалу дык, як мёд, там жаруць, / А камення, як горы, нясуць, – / Усё ў пекле каб дно як зрабіць...» [6, с. 63].

Свабода, воля – другі асноўны матыву творчасці Багушэвіча. Да гэтага матыву, як і да матыву праўды, пісьменнік у сваіх творах звяртаўся неаднойчы. Ён згадваў землякоў-змагароў, «што палеглі на чужыне, / Волі прагнуць Айчыне» («...Я стары, таму й не знаю») [6, с. 104], яму хацелася верыць, што 1886 год «любоўю ўсіх нас злучыць / І Свабоду нам уручыць» («Новы 1886 год») [6, с. 95]. У баладзе «Быў у чысцы», пералічваючы новых паноў, што «нараслі» пасля адмены прыгоннага права, з болей у сэрцы ён выгукваў: «Цяпер ці не болей настала паноў, / Не надта свабодна ў гэтай свабодзе» [6, с. 62]. Сапраўды, якая свабода была ў мужыка ў той час! Аднак нават такая, адносна, воля не магла параўняцца з турэмнай няволяй. Нельга не паверыць Аліндарку, галоўнаму герою паэмы «Кепска будзе!», якога беспадстаўна пасадзілі за краты, пазбавілі волі: «От, здаецца б, і не еўшы / Быў бы сыты на свабодзе, / Як той кролік у гародзе. / Тут, здаецца, і сканаў бы, / За свабоду жыццё б даў бы!» [6, с. 56]. У гэтай паэме знаходзім выдатныя радкі з усаўленнем свабоды, па сутнасці – сапраўдную оду свабодзе. Аліндарка (чытай: паэт) апавядае, як ні птушкі, ні звяры не згаджаюцца жыць без волі, у няволі гінуць самохаць. І заканчвае свой аповед крылатымі словамі: «Як ужо ж

Вокладка кнігі
«Дудка беларуская».
Кракаў, 1891 год

скаціна тая / Або гадзіна праклята / І та цяну волі знае, / Што ж для нашага-то брата, / Меўшы розум не скацінны, / Як знаць волю мы павінны?...» [6, с. 53]. Як гэтыя словы нагадваюць вядомае выказванне пра свабоду вольналюбівлага Мцыры з аднайменнай паэмы М. Лермантава!

* * *

«Дудка беларуская» і «Смык беларускі» рознымі шляхамі нелегальна траплялі да беларусаў. Яны перадаваліся з рук у рукі, многія змешчаныя ў іх творы перапісваліся, завучваліся на памяць, фалькларызаваліся. Такім чынам Багушэвіч аказаў уплыў на грамадскую думку, на далейшае развіццё роднай літаратуры. У прыватнасці, яго малодшы літаратурны пабрацім Адам Гурыновіч (1869–1894) з удзячнасцю пісаў:

Дзякуй табе, браце, Бурачок Мацею,
За тое, што ў сэрцы збудзіў ты надзею.
Што між братоў нашых знаходзяцца людзі
З кахаючым сэрцам і баляшчай грудзямі.
Дзякуй табе, браце, і за тых словы,
Што ўспомнілі звукі нашай роднай мовы...
[7, с. 490].

Удзячны Багушэвічу пазней быў і Янка Купала, які, называючы прычыны, што прывялі яго да творчасці на беларускай мове, прыгадваў: «Пісаў спачатку па-польску... Але вось трапляюцца мне ў 1904 г. ці ў пачатку 1905 г. рэвалюцыйныя пракламацыі на беларускай мове і кніжкі «Дудка беларуская» Багушэвіча і «Гапон» ці нейкая іншая кніжка Марцінкевіча, выдадзеная за мяжой, і ўсё маё польскае пісанне пайшло прахам. З гэтага часу я пачынаю пісаць толькі па-беларуску...» [8, с. 271].

ЛІТАРАТУРА

1. Александрович, С.Х. Беларуская літаратура XIX – пачатку XX ст.: хрэстаматэя крытычных матэрыялаў / С.Х. Александровіч, В.С. Александровіч. – Мн.: Выд-ва БДУ імя У. І. Леніна, 1978.
2. Dudka Białaruskaja Macieja Buraczka. – Kraków: Drukawau swaim kosztam Wł. L. Anczyc i Sk^a, 1891.
3. Tralalonaczka. – Kraków: Drukawau swaim kosztam Wł. L. Anczyc i Sk^a, 1892.
4. Smyk Białaruski Szymona Reuki z pad Barysowa. – Poznań: Drukawau swaim kosztam R. Nikulski, 1894.
5. Dudka Białaruskaja Macieja Buraczka. – Kraków: Drukawau swaim kosztam Wł. L. Anczyc i Sk^a, 1896.
6. Багушэвіч, Ф. Творы / Францішак Багушэвіч; уклад., прадм. Я. Янушкевіча. – Мн.: Маст. літаратура, 1991.
7. Заняпад і адраджэнне: беларуская літаратура XIX стагоддзя / Уклад., прадм. і заўвагі У. Казбэрука. – Мн.: Маст. літаратура, 2001.
8. Купала, Я. Поўны збор твораў: у 9 т. / Янка Купала. – Мн.: Маст. літаратура, 2003. – Т. 9. – Кн. 1.